

Mr. Azem KOŽAR

Boj kod Gračanice - doprinos otporu austrougarskoj okupaciji BiH 1878. godine¹

Uvodne napomene

U zadnjem kvartalu XIX stoljeća desili su se na svjetskoj političkoj sceni krupni događaji. Novonastale evropske nacionalne države (Njemačka i Italija, kao i Austro-Ugarska) tražile su mogućnost promjene političke karte Evrope i svijeta, kroz ustupanje tj. podjelu kolonija sa velikim silama (Engleska, Francuska i Rusija), koje su taj posao ranije obavile. Njihovi apetiti posebno su bili usmjereni na prostore Turske Carevine (tog "bolesnika sa Bosfora"), koja je zapadala u sve veću krizu.

Određena ravnoteža stanja između starih i novih kolonijalista izvršena je odlukama Berlinskog kongresa, koji je održan od 13. juna do 13. jula 1878. godine u Berlinu. Za Bosnu i Hercegovinu ovaj skup državnika evropskih sila (Njemačka, Italija, Austro-Ugarska, Rusija i Francuska) je od ogromne važnosti jer je zapečatio njezinu sudbinu u narednih 40 godina.

Prema 25. paragrafu Berlinskog kongresa, Austro-Ugarska monarhija je dobila mandat da uspostavi svoju vlast nad Bosnom i Hercegovinom, kao dotadašnjom provincijom Osmanskog carstva, uz ispunjenje određenih obaveza (da

uspostavi pravnu sigurnost, sredi administraciju i riješi agrarne odnose u BiH). Odnose sa Turskom carevinom Austro-Ugarska je precizirala Novopazarskom i Carigradskom konvencijom.² Ono, pak, što posebno tragičnim čini odluke Berlinskog kongresa za Bošnjake-muslimane jeste činjenica da su oni njegovim odlukama podijeljeni, jer je Novopazarski sandžak defakto amputiran od BiH, u čijem sastavu se nalazio nekoliko stoljeća. Dalji razvoj događaja će pokazati da je to bio početak rastakanja bošnjačkog nacionalnog bića, između ostalog i kroz osvajanje i podjelu Sandžaka u balkanskim ratovima 1912/13. godine, a tridesetak godina kasnije i kroz raspuštanje Zemaljskog anifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Sandžaka (ZAVNOS).

Poraz okupacione vojske pred Tuzlom

Sam proces okupacije BiH, međutim, nije tekao tako glatko, "sa nekoliko četa na čelu sa muzikom" kako su to Austrijanci (grof Andrašić) očekivali. Započeo je tromjesečni oružani otpor (od 28. jula do 20. oktobra), kao poseban oblik odbrambenog rata koji su, uglavnom vodili Bošnjaci-muslimani, uz izvjesno učešće dijela pravoslavnih, pa i drugih žitelja BiH. Pokazalo se i tada, kao i više puta prije i poslije, da su se Bošnjaci-muslimani najdosljednije borili za BiH kao samostalnu državnu zajednicu. U tome su ih podržavali i žitelji ostalih konfesija, ali su se neki od njih u kriznim trenucima priklanjali svojoj rezervnoj varijanti (Srbiji ili Hrvatskoj) koju Bošnjaci-muslimani nisu imali. Iseljavanja u Tursku su za njih bila samo nužno sklanjanje sa ove balkanske vjetrometine.

¹ Riječ "boj" se u bosanskom jeziku uglavnom koristi kao sinonim riječi "bitka". Ipak, ne upotrebljavaju se uvijek u istom značenju. U narodu se riječju "boj" označava neka posebna bitka, bilo da je izuzetno važna ili je, pak, bila naročito oštra ("ljuti boj"). U ovom tekstu ona se koristi u značenju "boj", s obzirom na značaj koji borbama pridaje autor dokumenta "Gefecht bei Gračanica" ("Boj kod Gračanice") na osnovu kojeg je i obrađen predmet ovog priloga.

² Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. godine do 1914. godine*, Sarajevo 1976, str. 15.

Austro-ugarske okupacione snage su nastupale u tri pravca: centralni pravac vodio je putem Derventa-Doboj-Sarajevo, desna kolona pravcem Bosanska Gradiška-Banja Luka-Jajce-Travnik, a lijeva pravcem Bosanski Šamac-Gradačac-Gračanica-Tuzla. Protivnici okupacije su organizirali otpor bosansko-hercegovačkog stanovništva. Ipak, uz angažman od 300.000 vojnika i gubitke od 5.000 ljudi austro-ugarske trupe generala Filipovića (komandanta 13. zbornice - korpusa) skrsile su otpor ustanika. Sarajevo je zauzeto 19. avgusta, Tuzla 22. septembra, Foča 5. oktobra i Kladuša, kao posljednje uporište ustanika, 20. oktobra 1878. godine.³

Za predmet ovog rada bitno je stanje otpora na pravcu napredovanja lijeve okupacione kolone koju su činile jedinice XX divizije pod komandom podmaršala Saparija. Naime, organizacija otpora na prostoru sjeveroistočne Bosne povjerena je (na sastanku narodnih prvaka u Sarajevu 5. avgusta) pljevljanskom muftiji Vehbiji Šemsekadiću. On se sa dobrovoljačkom vojskom iz Sandžaka (koja se nalazila u Glasincu) iz Sarajeva preko Vlasenice (7. avgusta) uputio u Tuzlu, gdje je stigao 8. avgusta. U Tuzli se okupilo više od 3.000 vojnika (pretežno iz zborničkog kraja) koje je Muftija stavio pod svoju komandu.⁴

U međuvremenu, okupacione trupe su napredovale na svim pravcima nastupanja. Mostar je zauzet 5. avgusta, a Jajce i Travnik 7. avgusta. Lijeva kolona podmaršala Saparija mirno je nastupala kroz Posavinu. Nakon što je 4. avgusta razbila ustanički otpor kod Gračanice, up-

utila se prema Tuzli, gdje su je zaustavile ustaničke odbrambene snage 8. avgusta, baš u vrijeme dolaska muftije Šemsekadića.⁵

U žestokim borbama na samim prilazima Tuzli (Kozlovac, Ravna Trešnja, Mosnik) u 9. i 10. avgusta Saparijeve trupe su potučene i već 11. avgusta uz velike gubitke primorane na povlačenje dolinom Spreče prema Gračanici i Dobruju, pri čemu su ih ustanici u stopu gonili.

Opis Boja kod Gračanice

Okupacione jedinice su se ulogorile 12. avgusta južno od Gračanice, s namjerom da tu što duže ostanu, pošto bi dalje njihovo povlačenje moglo ugroziti sigurnost glavne kolone u dolini rijeke Bosne. Zbog toga je Sapari pridavao poseban značaj zadržavanju kod Gračanice, koju su njegove jedinice zauzele još 4. avgusta (18. i 19. četa rezervnog puka "Baron Filipović" br. 70 pod zapovjedništvom majora fon Helpera).⁶

Upravo o tim značajnim borbama, u dane 12. i 13. avgusta, sačuvan je originalan dokument u rukopisu, pisan goticom, pod naslovom "Gefesht bei Gračanica" ("Boj kod Gračanice"), oblikovan u vidu detaljnog opisa događaja od strane nadležne komande austro-ugarske vojske. Dokument se odnosi na stanje ovog dijela ratišta u vremenu od 12. do 15. avgusta. Čuva se u Regionalnom istorijskom arhivu Tuzla pod inv. br. 419 (dalje: RIAT, dok. br. 419) i do sada nije korišten od strane istraživača. Ovom prilikom on

³ Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine*, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata, Sarajevo 1994, str. 163-171.

⁴ Hajrudin Čurić, *Uloga pljevljanskog muftije Šemsekadića u otporu protiv austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine godine 1878*, Naučni skup "Otpor austrougarskoj okupaciji 1878.", ANU Bosne i Hercegovine, XLIII, knj. 8, Sarajevo 1979, str. 331-332.

⁵ Isto, str. 333; E. Tihić, O. Hamzić, *Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji*, Gračanica 1988, str. 46-47.

⁶ Isto; Mihovil Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878)*, Zagreb 1910, str. 37-43, 50 i 75-77.

čini osnovni historijski izvor za rekonstrukciju, za dalji tok događaja, veoma značajnih borbi odbrambenih i okupacionih jedinica u toku 12. i 13. marta 1878. godine.

U naznačenom dokumentu se ističe mogućnost daljeg odstupanja u Gračanici ulogorenih austro-ugarskih jedinica i to u tri pravca: prema rijeci Bosni, prema Šamcu na Savi i preko Ozren planine prema Maglaju, te objašnjava zašto je Sapari izabrao prvi pravac (pogodnost terena, kratkoća puta i potreba da se osigura "povezujuća linija glavne kolone uz Bosnu").⁷

Borbe su započele 12. avgusta u 13.00 sati. O tome je u citiranom dokumentu zapisano: "Višeczasovna borba koja se sada razvila, odigravala se najviše u tjesnacu doline na desnoj obali Spreče, oko 1.300 m istočno od mosta preko rijeke Gračanice⁸ i na nadovezujućim kosinama Majevice planine. Ove, (kosine, p.a.) većinom pod nagibom, prilično su otvorene i prohodne, dok u tjesnacu doline, visoko žito i gusto žbunje otežavaju pregled.

Protivnik se odmah s velikom nadmoći okrenuo protiv jednog voda Alexis pješadije koji se nalazio na uzvisini sjeverno od ceste i potisnuo ga. Ali već je kapetan Grablowiz na mjestu sa 1. četom Czesarewiz pješadije. On je napadajući nadirao i zbacio je tako energično pobunjenike sa uzvisine, da su oni prilikom odstupanja, suprotno svom običaju, ostavili šest mrtvaca. I četa koja je prvobitno napredovala na cesti, uključila se u borbu koja se odvijala na uzvisini."

O istoj ovoj borbi se u dokumentu dalje kaže: "Protivnik, protjeran sa visina, obratio se sada, pojačan novom snagom napredujući u do-

lini protiv desnog krila potpukovnika Moracuttija i najžešće ga potisnuo. Tek kad je kapetan Zatira sa 5. i 6. satnijom 61. puka u dolini Spreče napredovao do visine borećih odjela, borba se stišala."⁹

Poslije toga snage ustanika su "udvostručile svoje navale i postavile jedan brdski top", što je "primoralo" zapovjednika divizije da uvede u borbu "tešku artiljeriju N° 6" koja se nalazila "južno od ceste oko 100 m zapadno od rijeke Gračanice". Međutim, "vatra baterije ostala je zbog prevelike udaljenosti i nepreglednosti terena bez naročitog uspjeha".¹⁰

Naišavši na jak otpor austrijske vojske na centralnom dijelu, duž komunikacije i korita rijeke Spreče, ustanici su težište aktivnosti usmjerili na bočne strane, tj. krila XX divizije, što je moglo da dovede do presijecanja pravca njenog povlačenja prema Doboju, čime bi ova divizija "i osiguranje ceste u dolini Bosne" bili dovedeni u pitanje. Ovim je za okupatora nastala delikatna situacija. O tome u dokumentu stoji: "Slične prilike kao na 10. pred Tuzlom bile su dakle mjerodavne, koje su Fml. grofa Saparija, prinudile, da napusti svoj položaj i da nastavi marš za Doboj".¹¹

Uplašena ozbiljnošću situacije, komanda XX divizije je istoga dana u 14.00 sati uputila preko Klokotnice, u pravcu Doboja, "divizijsku sanitetsku upravu sa svim bolesnicima i ranjenicima", kao i ostale prateće dijelove divizionu, sa zadatkom da "po mogućstvu postavi prijevoz preko Bosne do Kostajnice", ta da "šalje brzojavne izvještaje o povratku XX pješadijske divizije".¹²

⁷ RIAT, cit. dok. str. 1-2.

⁸ Radi se o mostu na staroj turskoj trasi puta Doboj-Tuzla kod današnje Etivaže. Do početka 20. stoljeća Gračanicom rijekom nazivala se današnja Sokoluša.

⁹ Isto, str. 3.

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto, str. 4.

¹² Isto.

U međuvremenu, borbe na istočnim prilazima Gračanici, sa lijeve i s desne strane Spreče, dobijale su nove razmjere.

Zapovjednik divizije je, "nastojeći radi osiguranja svog pravca za uzmak da očisti lijevu obalu Spreče", postavio oko 16.00 sati na tom pravcu jedinice pod komandom kapetana Wiesnera - 14. i 16. satniju od rezervnog puka v Philippović N° 70, jednu satniju 61. puka (kod mosta). Ove snage potisnule su ustanike u šume Paklenice. "Gust šiprag, močvara, osobito ona u rejonu Spreče odgađale su marš" austrijske vojske prema Doboju. Kasno naveče ove snage su se skoncentrisale oko mosta na Spreči, očekujući nastavak marša (povlačenje) za Doboj.¹³

Do mnogo žešćih sudara došlo je sjeverno od Spreče, gdje su dejstvovala 7. i 8. satnija puka Alexis, ojačane sa tri topa na lijevom krilu ovog položaja. Na desnom krilu ovog fronta oko 18.00 sati stigle su kao pojačanje 9. i 10. satnija Alexisa. Ova dejstva austrijskih snaga primorala su ustanike na povlačenje ("kada se smračilo") u dolini Spreče. Odstupali su "ostavljajući na ratištu mrtve i ranjene! i izvlačeći se na "sjeveroistočne visine".¹⁴

"I sjeverno od Gračanice došlo je od podne do okršaja". Naime, major Helper, zapovjednik u Gračanici, nakon obavještenja da "sa Majevice planine dolazi nekoliko stotina insogenata"¹⁵, zauzeo je položaje "prema Drafničima i Ciganluku", ostavljajući jedinice na raniji uređeni položaj između Srpske varoši i Drafnića, ("blizu grčke crkve"). Oko 14.00 sati razvila se "jedna laka bitka", zato što ustanici nisu imali snage za napad zbog borbi koje su imali "blizu vododjelnice Majevice".

Žestoke okršaje vodili su ustanici sa jednim vodom 8. satnije puka Alexis, koji se nakon borbi kod Tuzle odvojio, a potom se našao u Šamcu pa u Gradačcu. Brojao je svega 51 vojnika "skupa sa jednom patrolom husara"¹⁶ od 11 ljudi". Prema naređenju, uputio se toga dana u 5 sati ujutro prema Gračanici kako bi se pridružio puku. Međutim, "u blizini Gračanice naišao je ovaj odjel između 3 i 4 sata poslije podne na protivnika, koji je sa šumovitih visina otvorio živu vatru na ovaj carski odjel", primoravši ga da se "pod relativno znatnim gubicima", vrati u Gradačac. Ovamo (u Gradačcu - prim. autora) je ovaj odjel stigao sasvim malaksao u 12.00 sati u noći. Gubitak je iznosio: 5 mrtvih, 11 ranjenih. Nažalost, ostalo je 9 ranjenih u rukama protivnika."¹⁷

Početkom noći na ovom pravcu je obustavljena vatra.

U ovo vrijeme jedinice XX divizije su postavljene u sljedećem rasporedu: "4 1/2 bataljona (Bataillone) i 1 baterija stajali su istočno od Gračanice, pružajući front prema sjeveru i istoku, u bojnom pravcu između izlaza Srpskoj varoši i Spreče; otprilike dva bataljona, ženiska (?) satnija (die Genie Compagnie), 1 1/2 eskadrona husara i 2 baterije ležali su zapadno od velikog mosta u sprečkoj dolini i na pridružujućim visinama. Nešto više od jednog bataljona sa jednim vodom husara i cijela kolija¹⁸ bili su na maršu za Doboj, 1 1/2 bataljona i 1 vod husara, onda diviziji dodijeljena 3. pionirsko-poljska satnija stajali su kao vojska za opskrbu (Etappentruppen) u Gračanici i Šamcu. Oni kod Gračanice sjedinjeni odjeli ostali su u ovom položaju do oko pola noći, gdje je radi odlaska (Abmarsch) u Doboj njihova koncentracija na južnom izlazu iz mjesta počela."¹⁹

¹³ Isto, str. 5.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Vjerovatno se ovaj termin upotrebljavao za ustanike, tj. snage odbrane.

¹⁶ Husari - mađarska konjica.

¹⁷ RIAT, cit. dok. str. 7.

¹⁸ Kolija - vjerovatno vojna kolona okupatora.

¹⁹ RIAT, cit. dok. str. 7.

Ukupni gubici Saparijeve divizije u ovoj bitci (boju), kod Gračanice u dane 12. i 13. Avgusta iznosili su: 6 mrtvih, 69 ranjenih i 2 nestala vojnika.²⁰

Povlačenje ("marš za Doboj")

Povlačenje divizije ("marš za Doboj") iz Gračanice započeto 13. avgusta u 14 sati nastavljeno je i u toku noći, tako da je "na 14. (avgust) u 5 sati ujutro, 15 sati poslije proboja glave, bio je rep kolije jedva dva km zapadno od Gračanice". Jedinice su se na rijeci Bosni našle 15. avgusta u popodnevrim časovima.²¹

U dokumentu se povlačenje Saparijeve XX divizije predstavlja kao važan uspjeh ove jedinice. O tome se kaže: "Tako je ipak, iako najvećim naporima, uspjelo je cijelu koliju do zadnjih kola osigurati i sve bolesnike, te ranjenike, koji su u bojovima ranjeni, a nisu nestali, oteti užasnoj sudbini, koja bi njima prijetila od nemilosrdnog i barbarskog protivnika."²²

Izvjesno je, međutim, da se radi o uzmaku okupatora pred dobro organiziranim odbrambenim snagama agilnog komandanta Šemsekadića, koji je do 15. avgusta uspio da potisne okupatora sa prostora sjeveroistočne Bosne sve do komunikacije Brod-Derventa-Doboj, nastojeći da istu prekine. Postavljajući svoju komandu u Gračanici, mjesec dana je Muftija Šemsekadić uspješno rukovodio otporom u ovom dijelu BiH, zadajući teške udarce neprijatelju. Međutim, usljed opšte vojne situacije koja je rezultirala uspjesima okupatorske vojske na drugim pravcima

nastupanja, te usljed proboja odbrambenih linija na sjevernom sektoru ratišta (Šamac-Brčko), odbrambene bosanske snage komandanta Šemsekadića morale su uzmicati uz dolinu Spreče. Gračanica je ponovo zauzeta 16. septembra.

Nekoliko stranica citiranog dokumenta sadrži opis stanja u odlini rijeke Bosne, na osnovu kojeg je u tekstu izveden zaključak: "Uprkos svekolike hrabrosti, izdržljivosti i predanosti, nije se isplatio trud XX divizije. Manje sretna od drugih kolona, ona je napuštala već osvojeno i morala da se zadovolji odbrambenim dijelom svog zadatka - zaštitom (vezujuće) linije glavne kolone."²³

Ove konstatacije jasno potvrđuju svu složenost austrougarske okupacije BiH. A o tome, kao i o svim relevantnim procesima i događajima iz dalje i bliže povijesti naroda i države BiH, najvjerodostojnije podatke pružaju originalni arhivski dokumenti, kakav je ovaj o boju kod Gračanice."²⁴

²⁰ Isto, str. 8.

²¹ Isto.

²² Isto, str. 9.

²³ Isto, str. 10.

²⁴ Vojna komanda iz Maglaja je već 19. avgusta 1878. godine dostavila generalu Filipoviću spisak "najkomprimitovanih lica u ustanku kod Gračanice i Šamca". U njemu je (za ustanak kod Gračanice) navedeno 11 imena među kojima je čak pet imena ljudi iz Gračanice: Ibrahim-beg Pašić, kajmakam i kadija iz Gračanice, Hadžija Husanović, Mujaga Užičanin i Husein Rešidbegović ("Gajret", br. 1/19, 1938, str. 6).